

Makale Bilgisi**Makale Geliş Tarihi: 17.05.2023****Makale Kabul Tarihi: 28.06.2024****ANADOLU MECMUASI'NDA DOĞU ANADOLU VE KÜRTLER: MODERNİZM, MİLLİYETÇİLİK VE ÜNİTER DEVLET ALGISININ DERGİDEKİ YANSIMALARI**

Necip YILDIZ*

Öz

Bu makalede, Anadolu Mecmuası'nda yayımlanmış olan, Doğu Anadolu ve Kürtlerle ilgili yazılar, eleştirel metin okumasıyla incelenip değerlendirilmiştir. Toprağa dayalı Türk milliyetçiliği ve üniter devlet duyarlılığının temel belirleyen olduğu dergideki yazılarda Doğu Anadolu'nun, Selçuklulardan beri Türk toprağının doğal ve kıymetli bir parçası olduğu vurgulanırken; Doğu'daki Türk vatandaşlarının, Batı Anadolu'daki vatandaşlara kıyasla daha 'katışıksız' bir soya sahip olduğu iddia edilmekte ve vatanseverlikleri yüceltilmektedir. Öte yandan, Doğu Anadolu'daki "belli" bir kitle ise, kendilerine cahillik, ilkellik ve uygunsuz inançlar izafe edilerek eleştiri konusu yapılmaktadır. Feodallik kalıntısı olarak görülen Doğu'daki düzen, modernist/ulus-devletçi bakış açısıyla eleştirilmekte, bölgenin 'misyonerce' bir çaba ve idealizm sergilenerek ortaçağ zihniyetinden kurtarılması (modernize edilmesi) ve ülkeye entegre edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Dergide, ilkesel olarak salt Türklerin varlığı gözetilerek kurulduğu ifade edilen 'Anadolu Cumhuriyeti'nin doğu kısmında Türk-olmayan unsurların sıkıntıya yol açtığı varsayımından hareketle, 'yeterince asri olmayan' bu unsurların 'Türk gibi düşünmesi, Türk gibi duyması, Türk gibi inanması' dışında hiç bir yol bulunmadığı ifade edilerek, 'kültürel benzeştirme' siyaseti önerilmektedir. 1924-1925 döneminde yayımlanan Anadolu Mecmuası'nı çıkaran entelektüel çevrenin, Doğu Anadolu ve

* Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü, necipyildiz@ardahan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8587-713X.

Kürtleri nasıl algıladıklarını daha yakından incelemek, tarihsel bakımdan bazı önemli veriler sağlayarak, birçok bakımdan ufuk açıcı olacaktır.

Anahtar kelimeler: Anadolu Mecmuası, modernizm, Türkiye, üniter devlet, Doğu Anadolu, Kürtler.

THE EAST ANATOLIA AND THE KURDS IN THE JOURNAL OF ANATOLIA: THE REPERCUSSIONS OF THE PERCEPTION OF MODERNISM, NATIONALISM AND UNITARY STATE IN THE JOURNAL

ABSTRACT

In this article, the writings on Eastern Anatolia and the Kurds in the Journal of Anatolia are examined and evaluated by critical text reading. While it is emphasized in the writings of the journal in which land-based Turkish nationalism and unitary state sensitivity are the main determinants, that Eastern Anatolia has been a natural and precious part of Turkish land since the Seljuks; Turkish citizens in the East are claimed to have a more "pure" ancestry than citizens in Western Anatolia, and their patriotism is glorified. On the other hand, a "particular" group in Eastern Anatolia is criticized by attributing ignorance, primitiveness and inappropriate beliefs to them. The order in the East, which is seen as a remnant of feudalism, is criticized with a modernist/nation-statist point of view, and it is emphasized that the region should be saved (modernized) from the medieval mentality and integrated into the country by exhibiting a 'missionary' effort and idealism. Based on the assumption that non-Turkish elements cause trouble in the eastern part of the Anatolian Republic which is mentioned in the journal to be founded in principle by considering the existence of Turks only, stating that there is no way for these 'not modern enough' elements except 'thinking like a Turk, feeling like a Turk, believing like a Turk', a policy of 'cultural assimilation' is suggested. Examining more closely how the intellectual circle of the Journal of Anatolia which is published during 1924-1925, perceived Eastern Anatolia and the Kurds, will provide some historically important data and will be eye-opening in many respects.

Keywords: The Journal of Anatolia, modernism, Turkey, unitary state, Eastern Anatolia, Kurds.

Giriş

I. Dünya Savaşı sonrasında gerçekleştirilen Kurtuluş Savaşında (1918-1922), Türkiye'deki pek çok farklı etnisiteye sahip kişi cephede birlikte savaşmış ve kazanılan askerî başarıların ardından Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Siyasal felsefe düzeyinde "üniter devlet"¹ ve "Türk milliyetçiliği"ni benimsemiş olan Türkiye Cumhuriyetinin ilk yıllarında

¹ Üniter devlet, "devletin, ülke, millet ve egemenlik unsurları ve keza yasama, yürütme ve yargı organları bakımından teklik özelliği gösteren devlet şeklidir" (Gözler, 2017: 59). *Anadolu Mecmuası*'nın yayımlandığı dönemde geçerli olan 1924 anayasasında üniter devlet anlayışının izlerini açıkça görmek mümkündür. Bu anayasada hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğu (Madde 3) ve Türkiye Millet Meclisinin, milletin *tek* ve

yayımlanan ve makalemizde Doğu Anadolu ve Kürtler bağlamında inceleme konusu yaptığımız *Anadolu Mecmuası* (1924-1925), dönemin dergileri içinde, Türkiye Cumhuriyetinin temel değerlerini “Anadolucu” bir perspektiften savunan, cumhuriyetçi-milliyetçi bir dergi olarak öne çıkmaktadır. Anadoluculuk kavramını burada kısaca açıklamak yerinde olacaktır. Anadoluculuk; tarihsel gelişimi içinde, Turancılık ve İslamcılık hareketlerine tepki olarak ortaya çıkan, toprak temelli (Anadolu toprağını esas alan) bir ulus-devlet ve ulusçuluk anlayışıdır. Bu anlayışa göre, Anadolu Türklerin vatanıdır ve vatan denilince yalnızca Anadolu’yu anlamak gerekir (Alver, 2001: 133-134).

Anadolu Mecmuası, sergilediği modernist yayın politikası çerçevesinde, ulus-devlet inşası bağlamında, çağın gerçeklerine aykırı gördüğü feodal yapıları kıyasıya eleştirip, şeyhlik ve ağalık gibi yapılara temelden karşı çıkarak, hızla kalkınan “modern” bir devlet ve toplum yapılanmasına ulaşılmasını hedeflemektedir. Bu temel hedefin gerçekleştirilmesi noktasında, ulus devlet inşasıyla bağlantılı olarak Türklerin yoğun olduğu bölgelerde, Türk modernleşmesi daha sorunsuz ilerlerken, Kürtlerin yoğun olduğu bölgelerde esaslı sorunlar yaşandığı bir gerçektir. Doğu meselesi ya da Kürt sorunu olarak adlandırılan sorunun esası tam da bu noktada belirginlik kazanmaktadır.² Bu bağlamda, Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk modernleşmesi için gerçek bir sınav olan Doğu/Kürt meselesinin, o dönemin entelektüel mahfillerinde nasıl ele alındığı konusunda akademik çalışmalar yapılması büyük önem taşımaktadır. Biz bu makalede, bahsi geçen sorunsalın izini 1924-1925 yıllarında yayımlanmış *Anadolu Mecmuası*'nın sayılarında süreceğiz.

Bunu yapmaya geçmeden önce, *Anadolu Mecmuası* dışında Cumhuriyetin ilk yıllarında yayımlanmış olan diğer bazı dergilerin adını kısaca zikretmek tarihsel bakımdan yararlı olacaktır. 1922 yılında Yusuf Ziya Ortaç ve Orhan Seyfi Orhon tarafından çıkarılan siyasi mizah dergisi *Akbaba*, belli aralıklarla 1977 yılına kadar yayın hayatını sürdürmüştür. 1924'te Zekeriya Sertel tarafından yayımlanmaya başlayan sol eğilimli kültür-magazin dergisi *Resimli Ay*, 1925'te Takrir-i Sükun Kanunuyla kapatılıp yeniden açıldıktan sonra *Sevimli Ay* adını almış ve 1927 yılında yeniden *Resimli Ay* adını alarak 1931 yılına kadar yayın hayatına devam etmiştir. Cumhuriyetin ilk birkaç yılında çıkan diğer bazı dergiler ise şunlardır: *Yeni Mecmua* (1923), *Milli Mecmua* (1923, fikir-edebiyat), *Haftalık Mecmua* (1925, magazin), *Hayat* (1926, Milli Eğitim Bakanlığınca yayımlanan fikir-sanat dergisi) (Yapar Gönenç, 2007: 67).

Anadolu Mecmuası, Anadolu Komandit Neşriyat Şirketi tarafından yayımlanmıştır. Anadolu Komandit Neşriyat Şirketi, Hüseyin Avni (Ulaş)'nin desteğiyle kurulmuştur. “Bir ticaret müessesesi olmayan bu şirketin gayesi ‘Anadolu tarihine, Anadolu coğrafyasına, hâsılı Anadolu'ya taalluk eden ilmi, edebi, fennî, iktisadî hususâta dair kitap neşretmek’ idi.” (<https://www.eskieserler.net/dergidetayi.php?id=142&dergituru=13&page=1>). Söz konusu şirketin kültürel amaçları doğrultusunda kurulmuş bir yayın organı olan *Anadolu Mecmuası*'nın bünyesinde, Mükrimin Halil (Yinanç), Hilmi Ziya (Ülken), Ziyaeddin Fahri (Fındıkoğlu), Necmeddin Halil (Onan), Necip Fazıl (Kısakürek), Ahmed Hamdi (Tanpınar), Faruk Nafiz (Çamlıbel) gibi yazar ve şairler yer almıştır (Alver, 1996: 10). Dergi, dönemin iktidarıyla

hakiki temsilcisi olarak Millet namına hâkimiyet hakkını kullanacağı (Madde 4) belirtilmiştir. 1924 anayasasının, azınlık haklarının korunduğu bir “çoğulcu demokrasi”den ziyade Mecliste çoğunluğu elinde bulunduran parti veya grubun istediğini yapmasına olanak veren “çoğunlukçu demokrasi” anlayışına yakın olduğu söylenebilir (Gözler, 2017: 180-184).

² Türkiye’de Kürt meselesinin gelişim seyriyle ilgili olarak bkz. Yeğen (2015).

doğrudan bir politik ilişki içinde değildir; bununla birlikte rejimin kurucu esaslarıyla genel olarak aykırı düşmeyen, görece daha muhafazakâr, kalkınmacı bir Cumhuriyetçi çizgide görünmektedir.

Bahsi geçen yayın şirketi tarafından toplam 12 sayı yayımlanan *Anadolu Mecmuası*'ndaki yazılarda, Anadoluçuluk görüşüyle uyumlu olarak; Selçuklulardan beri Türk olduğu kabul edilen Anadolu'nun doğu kısmının, Türk yurdunun organik bir parçası olduğu vurgulanarak, Doğu Anadolu'luların vatan savunmasında ve millet sevgisinde gösterdikleri fedakârlıklar övgüyle anılmaktadır. Hatta “karışık ve melez” olarak nitelenen Batı Anadolu'ya kıyasla Doğu Anadolu'nun daha saf ve katışmamış Türklüğü vurgulanarak, bölgesel bir kıyaslamaya gidilmektedir. Kültürel ve belki de kısmen etnik homojenliğe yapılan bu vurgu, derginin toprak milliyetçiliğinin yer yer ırkla ilgili vurgulara doğru kaymaya da müsait olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Doğu Anadolu'da Şeyh Sait isyanının (Şubat-Nisan 1925) henüz gerçekleştiği bir ortamda, bu kalkışma dergide “irtica” olarak değerlendirilmekte, bu bağlamda ülkedeki kanamanın durdurulabilmesi için askerî tedbirlerin yanında, bölgenin acilen maddi ve sosyo-kültürel düzeyde modernleştirilmesi çağrısı yapılmaktadır. Dergide, Türkiye'nin Doğu bölgesinin nasıl isimlendirileceği konusuna ilişkin olarak, bazılarının iddia ettiği gibi “Kürdistan” adında bir bölgenin kesinlikle hiçbir zaman mevcut olmadığı, bu adlandırmanın temelsiz olduğu vurgulanmaktadır.

Anadolu Mecmuası'nda Doğu Anadolu ve Kürtlerle dolaylı olarak ilgili pek çok yazı olmakla birlikte, bu konularla doğrudan ilgili sekiz yazıya rastlanılmıştır. Bu yazılarda, Türk milliyetçisi ve Anadolu'cu bir bakış açısı egemen olup, Türkiye'nin doğusunun ülkeye tam olarak entegre edilmesi hedefi, ilgili yazıların temel çerçevesini oluşturmaktadır. Makalemizin ana gövdesi olan aşağıdaki kısımda, dergideki ilgili yazılar sırasıyla incelenip değerlendirilecek ve ulaştığımız sonuçlar paylaşılacaktır.

Anadolu Mecmuası'ndaki Yazılarda Doğu Anadolu Ve Kürtlerin Ele Alınışı: Üniter Ulus-Devletçiliğin Dergideki Görünümleri

Osmanlı Devletinin son dönemlerinden başlayarak Türk milliyetçiliği, güçlü ve belirleyici bir ideoloji haline gelmiştir. Turancı milliyetçilik, tüm Türkleri bir araya getirmeyi hedeflerken, toprak temelli milliyetçilik anlayışları daha “yerel” bir Türkçülüğü savunmuştur. Türkiye'deki milliyetçilik akımlarının bir kısmında din unsuru biraz daha ön plandayken, bir kısmında seküler düşünce öne çıkmıştır. 1920'li yıllarda seküler damar giderek daha belirleyici hâle gelmeye başlamış ve Cumhuriyet'le birlikte seküler (kültürel) politikalar giderek milliyetçiliğin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

1920'li yıllarda Türk milliyetçiliğine yön veren, ünlü “Turan” şiirinin sahibi Ziya Gökalp, zamanla Turancılık fikrinden vazgeçerek, Anadolu temelli bir milliyetçiliğe yönelmiştir (Tokluoğlu, 2012: 103). Türkiye'nin erken dönem cumhuriyet ve milliyetçilik ideoloğu olarak Gökalp, o yıllarda milliyetçilik ve ulus-devlet inşasına ilişkin tartışmaların odağında yer almış ve ülkenin “başat” sosyal/politik düşünürü haline gelmiştir.

Türkiye'de 1920'li yıllarda, bir diğer önemli ideoloji olan İslamcılık, varlığını belli ölçüde sürdürmekle birlikte, Cumhuriyet reformlarıyla giderek marjinalize olma sürecine girmiş olup (Ercüment, 2012: 134); toprak temelli, seküler bir milliyetçilik biçimi olan “Anadoluçuluk”, ülkede giderek daha etkili bir akım hâline gelmeye başlamıştır. Anadoluçuluğu yaygınlaştırmaya çalışan *Anadolu Mecmuası*, Turancılık ve İslamcılık karşıtlığı

temelinde, genel olarak Gökalp çizgisine yakın bir milliyetçi pozisyonu benimsemiş görünmektedir.

Bu makalede, *Anadolu Mecmuası*'ndaki Doğu Anadolu ve Kürtlerle ilgili yazıların analitik şekilde incelenmesi, dergide benimsenen siyasi felsefe ve etnik siyasanın resmini çıkarmada bize bazı önemli ipuçları sağlayabilir. Bu amaç doğrultusunda, dergideki Doğu Anadolu ve Kürtlerle ilgili sekiz yazı içerisinde inceleyeceğimiz ilk yazı, Haydar Necib'in (2011) "Erzurum Felaketi" adlı yazısı olacaktır.

Haydar Necib (2011: 314) bu yazısında, Erzurum'da 1924 yılında gerçekleşen deprem ile ilgili üzüntüsünü 'talih'e gönderme yaparak dile getirmektedir:

"Talih bazen çok zâlim ve kakhâr [kahredici] bazen de tamamıyla münkad [boyun eğen] ve zebûndur [güçsüz, düşkün]. Mukadderatın bu meçhul eli bazen bir hançer gibi yakar, yaralar, bir zehir gibi öldürür, bitirir bazen de gölge gibi ayaklarımızın altında sürünür, yalvarır, yardım eder, hizmetine koşar. (...) Çünkü kahpedir, fırsat düşkünüdür. Şimdi can yakarken, biraz sonra güler; şimdi okşarken biraz sonra incitir."

Yazarın Erzurum felaketine ilişkin aşağıdaki cümleleri, Anadolu duyarlılığın karakteristik bir ifadesidir:

"Ah, zavallı Anadolu milleti! Sen de ayrı ayrı bütün çocukların gibi talihin kahrına uğradın. Bütün çocukların gibi senin de başına talih, bu çılgın ve sakar el felaketin yalçın kayasını attı. (...) Biliyorum asırlardan beri çektiğin cefâ, sende takat bırakmadı. (...) Uğradığın gadr ve kahrın önünde: Bana ver, ben çekeyim derdini mümkünse eğer demekten başka sana sunabilecek bir tesellî bulamıyorum" (Haydar Necib, 2011: 314-315).

Haydar Necib'in, Erzurum'da yaşanan deprem üzerinden, Anadolu'nun kaderini ve acılı talihini duygusal bir dille ifade ettiği görülmektedir. Nitekim yıllarca pek çok maddî, manevî acıya ve haksızlıklara maruz bırakılan Anadolu'nun acısı, doğal bir felaketle daha da gün yüzüne çıkınca, Haydar Necib bu acıları adeta içi parçalanarak dışa vurmakta, Anadolu'nun derdini kendine dert edinmektedir.

İsmail Nâmî "Şarkî Anadolu Mektupları" adlı yazısında, Yusuf Mazhar Bey'in *Akşam* gazetesinde Doğu Anadolu'ya dair yayınladığı mektupları söz konusu ettikten sonra, Doğu Anadolu ile ilgili kanaat, izlenim ve çağrışımlarını doğrudan ve açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

"Şarkî Anadolu denilince burada hepimiz biraz vahşî, haşin, sâkinlerinin silâhı elinde bir yer, bir vatan parçası anlarız. O vatan parçası ki, asırlardan beri anayurdun muhafazası, müdafası için çocukları kanlarını su gibi akıtmışlardır. (...) Şarkî Anadolu'nun bu fedakârlığına mukabil uğradığı nikbet [felaket], düştüğü sefalet, dille, kalemle anlatılamayacak derecede fecîdir. Devir oldu ki, orada hükûmetin sesi işitilmedi, gölgesi görülmedi. (...) Buna rağmen, anavatanın bu öz sahası ne kendisini ne hükûmetini ne milletini ne milliyetini unuttu. Bilakis gittikçe mütezâyid [artan] bir aşkla bunlara merbût [bağlı] kaldı" (İsmail Nâmî, 2011: 317).

İsmail Nâmî, Şarkî Anadolunun³ anavatana kayıtsız şartsız bağlı olduğu ve onun savunması için gerektiğinde kendini feda ettiğini ifade ettikten sonra, Türkiye'nin doğusu ile batısı arasında ilginç ve oldukça tartışmaya açık bir karşılaştırma yapmaktadır:

“Şarkî Anadolu, Anadolu'nun garbî gibi karışık ve melez değildir. Orada Türklüğün kalbi sıhhatle çarpar, orada Türklüğün nabzı şaşmaksızın atar. Türklük bu harabe içinde her zaman bir genç fidandır. Yusuf Mazhar Bey'in mektupları bu hakikatin en celi [açık, aşikâr], en bâriz delilidir. Yusuf Mazhar Bey Şarkî Anadolu'da gezerken bu hakikatin kim bilir kaç defa şahidi olmuştur? İşte o mektupların kıymeti bu şahâdetinden [tanıklığından] dolaydır” (İsmail Nâmî, 2011: 317).

Anadolu'nun batısı için, olumsuzlama tonuyla “karışık ve melez” denmesi ne anlama gelmektedir? Batı Anadoludakiler, ırk olarak saf değildir, yüzde yüz Türk kanına sahip değildirler, Avrupa kanı ve diğer etnik unsurlarla karışıp Türklükleri bozulmuştur mu demek istenmektedir? Görünüşe göre, İsmail Nâmî, ırk ve kültür konusunda saf ve katışmamış olanı överken, katışmışlığı arzu edilmeyen, güvenilmez bir hal olarak değerlendirmektedir. Burada yapılan değerlendirmenin, milliyetçi tonlar içerdiği muhakkak olmakla birlikte; daha ilerisine gidilerek, “ırk saflığı” arayışına denk düşebileceği, hiç değilse ona kapı aralayabileceği kabul edilir ise, yorumun ırkçılığa ve ayrımcılığa yol açabileceği pekâlâ iddia edilebilir. Her hâlükarda, yazının genel bağlamı düşünüldüğünde, alıntıda bir “ırk” imasından söz edilebileceği görülmektedir.

İsmail Nâmî'nin (2011: 317-318) aşağıda yer alan, daha ılımlı, memleket romantizmi içeren sözleri ise, belki yukarıdaki sözlerinden farklı olarak, salt toprak milliyetçiliğine yorulabilir:

“Yusuf Mazhar Bey'in mektuplarında bilhassa bizim şâmmımıza [koklama duyumuza, burnumuza] gelen hususî bir rayiha var. Bu rayiha Şarkî Anadolu'nun nemli ve serin toprak kokusudur. Bu rayiha ne temiz ne taze ne hayat verici yâ Rabbî! Ben onu hissedince uzaktan oğlu Yusuf'un gömleğinin kokusunu duyup yerinden sevinçle sıçrayan Hazret-i Yakub gibi bir yeni âleme doğuyorum. O rayiha bana tesellî, şifa, ümit getiriyor, içim açılıyor, kalbim genişliyor. Yusuf Mazhar Bey'e teşekkür etmek borcumuz değil midir?”

Ahmed Halil (2011) “Erzurum'da Bedî Eserler” adlı yazısında, Erzurum'daki sanat şaheserlerine değinmektedir. Yazıda öncelikle Erzurum'la ilgili tarihsel bir giriş yapılarak pek çok övgü sıralanmaktadır:

“Anadolu'nun büyük şehirlerinden biri olan Erzurum, millî tarihin şerefli vekayîine [olaylarına] sahne olmuş, destanlar taşıyan, ufkunda mukaddes isyanların, ulvî feveranların hatıraları dalgalanan bir beldedir. Bir kartal şehâmeti [kahramanlığı] ve bir şahin heybeti ile memleketin fezası üzerinde daima ve her an pervaz eden bu aziz beldenin ruhunu tetkik ve teşrih için şimdiye kadar hangi el ve hangi kalem oynadı? Yalnız Erzurum değil, Anadolu'nun en

3 “Şarkî Anadolu” ifadesi, farklı dönemlerde farklı anlamlarda kullanılmıştır. 1921 yılında Hamit Sadi Selen “Anadolu Yarımadasının Coğrafi Nahiyelere Taksimi” adlı çalışmasında toplam yedi bölgeden bahsetmiştir, bu bölgelerden ikisi “Doğu Anadolu” ve “Güneydoğu Anadolu (Cezire-i Ulya)”dır. 1926 yılında Abdulkadir Sadi'nin “Millî Coğrafya” kitabında ise, farklı bir sınıflandırmayla, “Sakarya ırmağı ağzı-Antalya Körfezi hattının batısında kalan kesime Garbi Anadolu (Batı Anadolu)”, “Samsun-İskenderun Körfezi hattının doğusunda kalan kesime Şarkî Anadolu (Doğu Anadolu)”, “her iki hat arasında kalan kesime de Orta Anadolu” adı verilmiştir (Özçağlar, 2006: 3-4). *Anadolu Mecmuası*'ndaki yazılarda; görünüşe göre, Şarkî Anadolu, Doğu Anadolu, Cezire-i Ulya ise tam bugünkü kapsamıyla olmasa da, büyük oranda “Güneydoğu Anadolu”ya karşılık gelmektedir.

küçük bir köyü hakkında bile bizim bu suali sormaya hakkımız vardır” (Ahmed Halil, 2011: 454).

Yazının devamında, Erzurum tarihi kısaca özetlenerek, Orta Asya'dan gelen Türklerin Erzurum'u fethetmeleri ve zamanla Selçukluların kurduğu medeniyetin Erzurum'da pek çok şaheser vücuda getirdiğinden bahisle, bunlar içinde Çifte Minare'ye özel ve uzun bir bahis ayrılmaktadır. Yazının sonunda sanat eserlerimize bilimsel bir ilgiyle yaklaşmamız gereğinden söz edilmektedir:

“İleride yapacağımız Anadolu bediiyatı [estetigi] tetkiklerinde gerek Çifte Minare gerekse diğer birçok bedii, dinî eserlerin tarihi ve âli malûmatını vereceğiz. Şimdilik yalnız şunu temennî ediyoruz: Asırlarca evvel buralarda sanatın şâhikalarını ibdâ eden [yaratan] Türk dehâsını ta'ziz edelim [sevgiyle analım], onun bediaları karşısında bedii dehânın kudretinden ilham alarak millî benliğimizi kuvvetlendirelim. Bunun için de her şeyden evvel bediiyatımıza karşı ilmî bir alâka hissetmeliyiz.” (Ahmed Halil, 2011: 455).

Ahmed Halil'in bu yazısı, memleketin estetik değerlerini ortaya çıkarmayı öneren, toprak ve kültür milliyetçiliği temelinde değerlendirilebilecek bir yazıdır. Selçuklu eserlerine özellikle vurgu yapılması, *Anadolu Mecmuası*'ndaki Selçuklu taraftarı ve hayranı bakış açısıyla uyumludur. Nitekim dergi yazarları, Anadolu'nun Selçuklularca Türkleştirilmesini bir “milat” saymakta ve kendi tarih görüşlerinin temelini bu miladı yerleştirmektedirler.

Ziyaeddin Fahri'nin “Tarihçe-i Erzurum” adlı yazısı, Erzurum Mebusu Nusret Efendi tarafından yazılıp yayımlanan “Tarihçe-i Erzurum” adlı eserle ilgili bir inceleme ve eleştiri yazısıdır. Yazıda, eserin, fazlasıyla iddialı olan giriş kısmında vadettiği bilgileri okura sunmayı başaramadığından, konuyla ilgili alanyazına yeterince iltifat edilmediğinden, tarih ilminin metoduna riayet edilmediğinden ve ortaya kimseye yarar sağlamayacak bir eser çıktığından bahsedilmektedir (Ziyaeddin Fahri, 2011: 388).

“A.M.” kısaltmasıyla dergide ismi yer alan yazarın (2011b: 437) “Aşkale Mektubu” adlı yazısında, bir halk dayanışmasıyla yaptırılmış olan ve eğitim faaliyetleri büyük fedakârlıklarla yürütülen “Aşkale İbtidai Mektebi” hakkında övücü sözler söylemekte, Anadolu'nun makûs talihinin ancak bu şekilde, Anadolu'luluk bilinciyle, vatandaşların doğrudan inisiyatifleri ve dayanışmalarıyla aşılabileceğini belirtmektedir:

“Görülüyor ki, tarlasından, çubuğundan ve boğazından kazandığını yabancı ellere ve illere veren Anadolu, artık benliğini hissetmiş ve ebedi halâsın [kurtuluşun] ancak ve ancak kendi azminin şâhikalarından doğacağını anlamıştır. Aşkale'de yoktan yaratılan mektep binası önünde bu hakikatin güneşiyle gözlerinizin kamaşmaması mümkün değildir.”

Burada yazarın özellikle İstanbul'a karşı Anadolu'yu öne çıkarmak istediği; bir Anadolu'luluk bilinci uyandırarak, azimli bir çalışma/işbirliği çağrısıyla, Anadolu'nun kalkınma ve refaha ulaşmasına kendince bir katkı sağlamaya çalıştığı söylenebilir.

Abdurrahim Şerif “Muş Ovasında” adlı yazısında, Muş'un coğrafi ve beşeri özelliklerini anlatmaktadır. Yazısının sonunda birtakım politik ve sosyolojik sonuçlara ulaşsa da, yazısının ilk kısımları bir gezi yazısı tadındadır:

“Şarkî Anadolu'nun mümbit [verimli] ve mahsûldar ovalarından birisi de meşhur Muş ovasıdır. (...) Bu ova şimalen [kuzeyde] Bulanık silsilesi, cenuben [güneyde] Sason, Mutki dağlarının şu'abâtı [şubeleri, kısımları] ile mahdûddur. Haziranın latif bir gününde Muş

ovasından geçtiğim zaman ova serâpâ [baştan başa] yeşilliklerle kaplıydı. (...) Fakat bir taraftan bedii güzelliklerine karşı ruhunda meftuniyet hissederken diğer taraftan da bu latif ovanın ıssız ve faaliyet-i ziraiyeden [tarımsal faaliyetten] arî [uzak], harap ve تنها bir hâlde kalmasından acı bir teessür duymamak mümkün değildir” (Abdurrahim Şerif, 2011: 432).

Yazıda doğal güzelliklerin resmedilmesinin yanında, Muş ahalisinin âtil oluşundan dem vurulup, ahali eleştirel bir gözle resmedilmektedir:

“Muş ahalisi ekseriya kıymettar vakitlerini basık kahvelerin damları altında saatlerce âtil ve bâtil olarak geçirmektedirler. Ahalinin ziraatı ancak kasabanın yarım saatlik mesafesindeki araziye münhasırdır. Yüzlerce kilometrelik arazi hâlî bir hâlde yatmaktadır.” (Abdurrahim Şerif, 2011: 433).

Yazının sonunda, Bitlis ve Muş’un geri kalış nedeni ve kurtuluş çaresi şu şekilde ortaya konulmaktadır:

“Cezîre-i ulyânın [Yukarı Cezire] zengin arazisine mâlik olan Bitlis ve Muş vilayetleri yolsuzluk yüzünden çok geri kalmıştır. Asırlarca süren saltanat-ı müstebidenin [baskıcı saltanatın] ihmal ve lâkaydîsine [umursamazlığına] bu havalî pek ziyâde kurban olmuştur. Bugün bu vilâyetleri kurûn-ı ûlâ [ilk çağ] hayatından ancak şoseler kurtarabilir” (Abdurrahim Şerif, 2011: 434).

Abdurrahim Şerif’in, modernist bir şekilde, bu vilayetlerin ortaçağdan kurtarılacak imar edilmesi ve şoselerle memleketin geri kalanına bağlanması gerektiği görüşünü ifade ettiğini görüyoruz. Yazar, Muş’un tütün ihraç etmesi için uygun altyapının kurulması ve çalışmaların yapılması gerektiğini belirtmektedir (Abdurrahim Şerif, 2011: 433). Tüm memleketi kaplayan yolların, işleyen bir kapitalizm ve diğer modernist kurumları ülkede yerleştirebilmek için zorunlu görüldüğü anlaşılmaktadır.

“A.M.” adlı yazarın “Kürdistan Yoktur” (2011a) başlıklı yazısı, dergide Mehmed Emin’in “İrtica Karşısında Gençlik” (2011) adlı yazısıyla birlikte, Kürt meselesi ile ilgili çıkmış iki kritik yazıdan biridir. Bu yazıda yazar, esas itibariyle derginin yazı kurulundan Mükrimin Halil Bey’in *Yeni Türk* gazetesindeki bir makalesinde dile getirdiği görüşleri önce aktarmakta, sonra da onayladığını belirterek teşekkür etmektedir.

Yazar, son isyan hâdisesi münasebetiyle, Kürdistan isminin Doğu Anadolu bağlamında kullanılmasını eleştirerek, bu isimlendirmenin asılsız ve yanlış olduğunu tarihsel kaynaklara atıfla temellendirmeye girişmektedir:

“Kürdistan ismi en evvel vezir Reşidüddin’in Câmîu’t Tevârîh’inde, ondan sonra Ebu’l Kasım-ı Kâşânî’nin Tarih-i Olcaytu Han’ında geçmiştir. Reşidüddin ve Ebu’l Kasım bu ismi Erdilân ve Luristan kıt’alarına vermekte idiler. Dokuzuncu asırda Nizâmeddin-i Şamî ve Şerefeddin Ali Yezdî, Hoy havalî-i cenubiyesiyle [güney havalisiyle] Şehrîzor’a Kürdistan diyorlar. (...) Bunlara göre Kürdistan, Irak-ı Arap ile Irak-ı Acem’in hatt-ı fâsılunda üç kıt’ayı ihtiva ediyor. Şu hâlde eski müverrihlerden [tarihçilerden] hiçbiri Anadolu’nun herhangi bir kısmını Kürdistan olarak göstermemiş, hatta böyle bir şeyi hatırlardan bile geçirmemiştir” (A. M., 2011a: 435).

Doğu Anadolu’nun bir kısmına İdris-i Bitlisî (ö. 1520) ve diğer bazı tarihçiler tarafından Kürdistan denmesinin tamamen temelsiz olduğu görüşü, A. M. (2011a: 435-436) tarafından, Mükrimin Halil Bey’in aşağıdaki satırları delil gösterilerek ortaya konulmaktadır:

“Şarkî Anadolu'nun bir parçasına iptida [başlangıçta] Kürdistan unvanını veren Heşt Bihîşt sahibi İdris-i Bitlisî'dir. İdris-i Bitlisî'den sonra Tâcü't Tevârih müellifi Hoca Sadeddin Efendi, Hoca Sadeddin Efendi'nin muakkibleri [takipçileri] Hasan Beyzade, Solakzâde bu tabiri kullanmışlardır. (...) Hâlbuki hakikatte Anadolu'nun hiçbir tarafında Kürdistan denilecek bir yer yoktur. (...) Kürtler kadar Ermenilere de izâfe edilen bu yerlerle ne Kürtlerin ne de Ermenilerin maddî ve manevî hiçbir alâka ve münasebetleri yoktur.”

Kürtlerin yaşadığı bölgeye Kürdistan denmesini eleştirmek, üniter ulus-devlet duyarlılıkları çerçevesinde, anlaşılır olmakla birlikte, “Kürtler kadar Ermenilere de izâfe edilen bu yerlerle ne Kürtlerin ne de Ermenilerin maddî ve manevî hiçbir alâka ve münasebetleri yoktur” demek, kuşkusuz tarihsel/kültürel bir aşırılıktır ve nesnel olarak yanlış bir hükümdür; nitekim Anadolu'nun politik olarak kime ait olduğu meselesi vurgulanmak istenirken, Anadolu'daki Türk-olmayan kadim etnisitelerin varlığı ve Anadolu'ya kültürel olarak kattıkları değerler bir nevi “hiçlenmiş” olmaktadır. Bu politik tutum, Anadoluculuğun politik tezi doğrultusunda dergi tarafından üstlenilmiş bir politik “aktivizm” olarak değerlendirilebilir.

Yazar, yazısının sonunda “Anadolu Cumhuriyeti”nin üniter yapısına vurgu yapmaktadır:

“Mükrimin Halil Bey'in vesâik-i tarihiyeye [tarihî vesikalara] istinat eden makalesine ilâve edeceğimiz bir cihet yoktur. Yalnız şurasını tekrar edelim. Anadolu yalnız Anadolu'dur. Anadolu yalnız Türk diyarıdır. Anadolu yekpâre bir vücuttur. Hiçbir cüz'ü ayırlamaz. Anadolu haritasında, Kürdistan uydurulmuş, vehmedilmiş bir parçadır. Anadolu'nun bir kısmına bu ismi vermeye kalkışmak, Anadolu'nun vahdetine [birliğine] kastetmektir. İlim ve hakikate hürmet edenler bundan korkmalıdır.” (A. M., 2011a: 436).

Mehmed Emin “İrtica Karşısında Gençlik” (1925) adlı yazısında, Şeyh Said isyanı bağlamında, derginin Kürt meselesiyle ilgili pozisyonu hakkında çok kritik fikirler verebilecek, oldukça “açık” ve “doğrudan” malzemeler sunmaktadır. İsyanın yarattığı milliyetçi infialin de etkisiyle, sakinmasız şekilde içini dökmekte ve derginin modernist, tekçi siyasal felsefesi doğrultusunda, bugün için yer yer yadırganabilecek bazı ilginç ipuçları sunmaktadır. Mehmed Emin (2011: 403), yazısını doğuran bağlamı açıklayarak yazısına şöyle başlamaktadır:

“Son isyanın bizde tevlîd ettiği [doğurduğu] hezeyan azaldıkça, hükümet kuvveti vazifesini yapmaya başlayınca bütün gençler bu hareketin esbâbı [sebepleri] üzerinde tevakkuf etmeye [durmaya] mecburdurlar. Memleketin şark tarafında bir ateş parladı. Bu cehennemî tutuşturanlar var. Fakat hakikî sebep bunlar değildir. Eğer orada yanmaya müsait zemin olmasaydı en şeytanî mesai bu yangını yapamazdı. Şarkî Anadolu niçin bu yangına, bu suikasta müsait bir zemin oldu? Bunu araştırmak ve bulmak hepimizin vazifesidir.”

Mehmed Emin (2011: 403), Doğu Anadolu'da yaşanan hayatı, tarihsel düzeyde Ortaçağ'la eşleştirmekte, modernist bir bakış açısıyla bölgedeki dinsel ve feodal yapıyı radikal bir eleştiriye tabi tutmaktadır:

“Bir kere Anadolu'nun bu kısmında henüz kurûn-u vustâî [Ortaçağa özgü] bir hayat var. Hakkıyla temekkiin etmemiş [yerleşmemiş] bir kitle mevcut. Bu kitlenin dini zâhiren İslamiyettir. (...) Bu kitlenin helâl ve haram addettiği, mübah gördüğü ameller bizim ne helâlimize, ne haramımıza ne mübahımıza benziyor. (...) Ferdin mesaîsi mahsülû olan servet toplanarak beylere ve şeyhlere akıp gitmekte ve onlar da bu serveti tahakkümleri için bir âlet gibi kullanmaktadır. Bu hayat Anadolu'da mevcut değildir. (...) Türk'ün bünye-i içtimaîsi

[sosyal bünyesi] Şarkî Anadolu'nun izbe köşelerinde yaşayanların itikadını kabul edecek seviyeden yüksektir. Türk'ün iktisadî hayatı isyan mntıkalarına nispeten daha asrîdir.”

Mehmed Emin, Türk inkılabının esas olarak Türkleri düşünerek yapıldığını ve inkılabın, Türklerin seviyesinin çok gerisinde olduğunu iddia ettiği Doğu Anadolu'daki kitleyle (Kürtlerle?) beraber yürütülemeyeceği kanaatini – ki bu kanaat o dönemin politik ortamındaki ortalama ya da baskın kanaati oluşturuyor olabilir – fevkalade manidar ve eleştiriye açık şu satırlarla ortaya koymaktadır:

“Bir Türk kitlesine istinaden bir inkılâp yaptık. Fakat Türk'ün içtimaî seviyesinden çok dîn [aşağı] olan Şarkî Anadolu'nun dağınık kabilelerini beraberce yürütemezdik. Bu ayrılık orada ihtilâle müsait bir zemin hazırladı. Bununla diğer âmiller [sebepler] de birleşince vatanın o köşesinde yangın çıktı.

İsyan ancak kuvvetle söner. (...) Fakat bu askerî vazife bittikten sonradır ki, memleketin gençlerine, münevverlerine düşen hizmet başlar. (...) Türk'ün hayatı tehlikeye girmemesi için memleketin o köşesini de Anadolu ile beraber yürütecek bir hâle sokmaya mecbur değil miyiz?” (Mehmed Emin, 2011: 403-404).

İsyanın bastırılmasının ancak askerî yöntemlerle olabileceğini bu satırlarla ifade ettikten hemen sonra, Mehmed Emin (2011: 404), memlekette bilimsel düşünce mevcut olmakla birlikte, muhite doğrudan etki edecek bir bilimsel heyecan ve sosyo-politik idealizme ihtiyaç olduğunu belirtmektedir:

“İlim başkasına müessir olmaktır. Etrafımıza muhitimize tesir etmeyen bilginin hakikat olması bile şüphelidir.’ dediğimiz zaman, bilhassa bu kanaat harekâtımız için rehber olduğu vakit zihinlerimize yerleşmiş olan malûmattan istifade imkânını bulmuş oluruz. O zaman şimdiye kadar içine girmekten tevahhuş ettiğimiz [korkup ürperdiğimiz] topraklar, memleketler bizim için en cazip bir kat'a olur. (...) Biliriz ki (...) oradaki insanları, çocukları memlekete nâfi [yararlı] bir hâle getireceğiz. Bir genç hizmetlerinin bu neticelerini, bu semerelerini tahayyül etmeye başladı mı artık mahrumiyet acısı duyamaz keşfiyât için uğraşan âlimlerin zahmetten, misyonerlerin tehlikeden zevk aldıkları gibi.”

Doğrusu yukarıdaki “misyoner” ifadesi, oldukça tuhaf ve düşündürücüdür. Yazara göre, idealist Türk gençleri, Doğu Anadolu'daki insanları memlekete yararlı hale getirme uğraşı verirken, bölgede karşılaşacakları olası tehlikelere bir “misyoner” sabrıyla göğüs gerecek ve bir misyonerin aldığı manevi hazzı alacaklardır. Burada hedeflenenin, modernizmin Hakikatının modern olmayanlara götürülmesi “misyonu” olduğu anlaşılmaktadır. Bu (seküler) misyonun “dinsel” bir terimle (misyonerlikle) ilişkilendirilmesi ise ilginç bir çelişki olarak değerlendirilebilir.

Aşağıda yer alan subjektif ve fazlasıyla “değer-yüklü” satırlar, yazarın Doğu Anadolu'daki bir kitleyi (Kürtleri?), bilgi noktasında cahil, kazanç tarzı açısından ilkel ve din konusunda yanlış inançlı gördüğü ve onları belli bir seviyeye yükseltme görevini kendinde (Türk elitlerinde) gördüğünü göstermektedir:

“İsyan hepimize terettüb eden [hepimizin üzerine düşen] vazifeyi bize gösteriyor. Ateş sönünce yapacağımız işi hatırlatıyor. Şarkî Anadolu'da cahil bir kitle var ki, helâl ve haramı Türk'ün itikadına uymuyor, kazanç tarzı iptidaîdir, kalbini vatanına değil şu veya bu şeyhe yahut beye bağlamıştır. O itikat değişmelidir, onlar da Türk'le beraber yürüyebilmek için eline

sapanı almalıdır, onlar da yine bir şeyhe tapmamalı, mahlûku [yaratılmışı] ma'bûd [yaratıcı] yapmamalıdır. Onları bu seviyeye yükseltmek bizim vazifemizdir." (Mehmed Emin, 2011: 404).

Yazısının devamında, Mehmed Emin (2011: 404) ülkedeki bütün etnik grupların Türkleşmesi gerektiği görüşünü şu şekilde ifade etmektedir – ki buradaki Türkleşmenin, salt “vatandaşlık” bağlamında olmadığı; kültürel, dilsel, dinsel, politik bir Türkleşme olduğu, yazının genel bağlamı içinde rahatlıkla ayırt edilebilmektedir:

“O vakit bugün isyan edenlerin evlâdı görür ki, insan gibi yaşaması için tek bir çare vardır: O da Türk gibi düşünmek, Türk gibi duymak, Türk gibi inanmaktır. Bu vahdeti [birliği] yapmak için uğraşan dimağ ve eller ne tatlı, ne feyizli eserler yaratırlar. Onlardır ki, insanlıklarının icap ettiği vazifeyi idrak etmişlerdir.”

Kanaatimizce bu satırların politik ve kültürel “ileti”si, fazla yorum yapmayı gerektirmeyecek kadar açıktır. Mehmed Emin'den alıntılıdığımız bu satırlar, içerdiği radikal bazı vurgularla, dönemin modernist, ulus-devletçi, kültürel tek(çi)liği öngören, otoriter yaklaşım biçimlerini yansıtmada bize birtakım net tarihsel ipuçları sunmaktadır.

Sonuç

Anadolucu çizgide bir dergi olan *Anadolu Mecmuası*'nda, Doğu Anadolu, “Anadolu Cumhuriyeti”nin organik ve ayrılmaz bir parçası olarak görülmektedir. Bu bakış, üniter devlet anlayışının doğal bir sonucudur. Dergide, Selçukluların Anadolu'yu Türkleştirmelerinden beri, Anadolu'nun ayrılmaz bir parçası olduğu ifade edilen Doğu Anadolu'daki (“katışmamış”) Türk varlığından ve vatanseverliğinden övgüyle söz edilmekte; bölgedeki Türk kültürünün estetik şahikaları yüceltilerek, bu eserlerin Anadolu'daki Türk varlığının somutlaşmasında kurucu bir değere sahip olduğu vurgulanmaktadır.

Bir yanda Selçuklu'dan Osmanlı'ya, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne devredilen Türk-İslam kültürü, öte yanda modernist, milliyetçi felsefeyle – esas itibariyle Cumhuriyetçi Fransız siyasal düşüncesi ve Rousseau'cu bir politik tekçilikle – biçimlenen erken Cumhuriyet döneminde⁴, Kürtlerin yoğun yaşadığı bölgelerin asrileştirilmesi (modernleştirilmesi), derginin kendisine mesele edindiği konuların başında gelmektedir.

Bu çerçevede, bölgesel yahut etnik temelli bir sorun çıkması durumunda, icap ederse askerî, diğer zamanlarda ise kültürel politikalarla Doğu Anadolu'nun modernleştirilmesi ve ülkeye entegre edilmesi gerektiği görüşü derginin bölgeyle ilgili temel sosyo-politik argümanını oluşturmaktadır. Şeyh Sait isyanının gerçekleştiği bir ortamda, dergi, ülkenin bir yangın yerine dönüşmesine neden olan “Kürt meselesi”ne, kendi milliyetçi, modernist dünya görüşü çerçevesinde açıklama ve çözüm önerileri getirmeye çalışmaktadır.

Dergide konuyla ilgili en çarpıcı ve radikal yazı olan “İrtica Karşısında Gençlik” adlı yazıda, Kürtlerin yoğun yaşadığı bölgeler “Ortaçağ” ile eşleştirilmekte, orada yaşayan insanların yaşam biçimi medenî/asrî (modern) olmadığı iddiasıyla sert bir eleştiriye tabi tutulmaktadır. Alınacak radikal tedbirlerle bölgenin mutlaka modernleştirilmesi gerektiği görüşü dergide hararetle vurgulanmaktadır.

⁴ Rousseau'nun yazılarında modernist politik tekçiliğin ve otoriterliğe kapı aralayabilecek siyasal/felsefi boyutların eleştirel bir analizi için bkz. Yıldız (2001).

'Ne haramları ne de helalleri bize benziyor' denilen bölge insanları, bir tür etnik/mezhpsel/kültürel "öteki" konumunda görülmekte ve radikal bir eleştirinin konusu kılınmaktadır.⁵ Bu insanların, feodal yapıların, şeyhlik ve ağalığın tesirinde olmaları eleştiri konusu yapılarak; Cumhuriyet idaresinin hedeflediği asrî hayatın uzağında kaldığı iddia edilen bu insanlar için tek çarenin "*Türk gibi düşünmek, Türk gibi duymak, Türk gibi inanmak*" olduğu vurgulanmaktadır. Yani esas itibariyle "kültürel benzeştirme" politikası önerilmektedir.

Dergide önerilen kültürel benzeştirmeci politika, esas itibariyle Cumhuriyetin sonraki yıllarında uygulanacak temel etnik siyasalarla büyük oranda uyumludur. Doğrusu, bu politikaların daha sonra oldukça etkili ve yerleşik hale gelmesinde, *Anadolu Mecmuası* ve benzeri dergilerin ürettikleri fikir ve ideolojilerin önemli ölçüde kurucu ve yönlendirici olduğu iddia edilebilir. Bu bağlamda, günümüzde halen tamamıyla barışçıl bir çözüme kavuşamamış olan Kürt meselesinin siyasal felsefe düzeyindeki kökenlerini daha derinlemesine kavrayabilmek adına; Cumhuriyetin ilk yıllarındaki politik/entelektüel eserlerin etnik/kültürel içerimlerinin daha yakından ve analitik şekilde incelenmesinin yararlı olabileceği kanaatindeyiz.

⁵ Burada, 'haram' ve 'helâl' kelimeleri kullanılarak yapılan 'dinsel' nitelikteki vurgu, akla Hanefi/Şafi ve Sünni/Alevi farklılıklarını getirmektedir. Nitekim oransal olarak Türklerin çoğunluğu Sünni-Hanefi olup, bir kısmı Alevi iken; Kürtlerin çoğunluğu Sünni-Şafii olup bir kısmı ise Alevidir. Bu bağlamda yazıda, birbirini çapraz kesen Anadolu'daki bir takım etnik ve dinsel farklılıklara dikkat çekilmek istendiği sonucuna varılabilir.

Kaynaklar

- A. M. (2011). Ayın İzleri/Kürdistan Yoktur, *Anadolu Mecmuası*. 1(9-10-11), 435-436.
- A. M. (2011). Ayın İzleri/Aşkale Mektubu, *Anadolu Mecmuası*. 1(9-10-11), 436-437.
- Abdürrahim, Ş. (2011). Muş Ovasında, *Anadolu Mecmuası*. 1(9-10-11), 432-434.
- Ahmed, H. (2011). "Erzurum'da Bediî Eserler, *Anadolu Mecmuası*. 1(12), 454-455.
- Alver, K. (1996). *Sosyolojik Açısından Anadoluculuk* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alver, K. (2001). Anadoluculuk ve Hilmi Ziya Ülken. *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 133-138.
- Anadolu Mecmuası (2011). Yayına Hazırlayanlar: Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöer, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ercüment, A. (2012). *Cumhuriyet Türkiye'sinin Kuruluş Sürecinde Ulus-devlet – Din İlişkileri (1920-1937)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gözler, K. (2017). *Anayasa Hukukuna Giriş*, Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım.
- Haydar, N. (2011). Erzurum Felaketi, *Anadolu Mecmuası*. 1(7), 314-315.
- <https://www.eskieserler.net/dergidetayi.php?id=142&dergituru=13&page=1>
- İsmail, N. (2011). Şarkî Anadolu Mektupları, *Anadolu Mecmuası*. 1(7), 317-318.
- Mehmed, E. (2011). İrtica Karşısında Gençlik, *Anadolu Mecmuası*. 1(9-10-11), 403-404.
- Özçağlar, A. (2006). "Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri ile İstatistik Bölgelerinin Uygulamada Yarattıkları Sorunlar ve Çözüm Önerileri"
(http://geography.humanity.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/277/2016/05/Bolge_Kavrami.pdf adresinde yayımlanmıştır).
- Tokluoğlu, C. (2012). "Ziya Gökalp: Turancılıktan Türkçülüğe", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 28(84): 103-142.
- Yapar, G. A. (2007). Türkiye'de Dergiciliğin Tarihsel Gelişimi. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, sayı 29, 63-78.
- Yeğen, M. (2015). *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İstanbul: İletişim.
- Yıldız, N. (2001). *Rousseau's General Will in the Light of Isaiah Berlin* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara: Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ziyaeddin, F. (2011). "Tarihçe-i Erzurum", *Anadolu Mecmuası*. 1(9-10-11), 385-388.